

O 200. GODIŠNJICI KNJIGE O DALMACIJI ALBERTA FORTISA

Mladen Nikolanci

Ante Tadić

Godine 1774. izašlo je u Veneciji djelo opata Alberta Fortisa »Viaggio in Dalmazia« u dva sveska, opremljeno geografskom kartom i većim brojem tabli u bakrorezima. Djelo je rezultat Fortisova boravka i obilaska Dalmacije.

Fortis nije prvi strani pisac koji je pisao o Dalmaciji. Strana putopisna literatura koja opisuje naše krajeve imala je i u Fortisovo vrijeme već dugu tradiciju. Još 1436. godine je talijanski trgovac Ciriaco Pizzicolti (poznatiji pod humanističkim imenom Cyriacus Anconitanus) na putu za Carigrad prošao Dalmacijom i informirao o naučnim rezultatima tog puta u spisu »Epigrammata reperta per Illyricum«. Pizzicolti je, naime, kao imućan čovjek, imao mogućnosti da stekne veoma široko humanističko obrazovanje pa se je bavio sakupljanjem i proučavanjem grčkih i rimskih natpisa i drugih starina.

Svi su ti stari putopisci u svojim djelima redovito povezivali Dalmaciju s južnim Balkanom uopće, s Epirom, Grčkom i dalje sve do Carigrada. Naime, njihov je interes bio isključivo antikvarski, upravljen spomenicima i znamenitostima prošlosti, u prvom redu antike. Stoga je njihov interes (a prema tome i interes tadašnje čitalačke publike) bio okrenut u prvom redu ka Grčkoj, ali paralelno tome postojao je i interes za egzotično, koji je to više rastao što se više približavao konac XVIII stoljeća, pa se sklonost epohe romantizma za egzotično i bizarno već predosjećala. Zbog toga je veliko tursko carstvo, uslijed napora i teškoća putovanja izolirano i teško pristupačno, ljudima sa zapada stalno golicalo maštu. Putnici koji su putovali morem (jer je za putnike iz srednje i sjeverne Evrope postojao i put kroz unutrašnjost, kroz Bosnu ili Srbiju, pa i na toj ruti postoji određena putopisna literatura) išli su, naravno, istočnom obalom Jadrana, pa se u tom momentu nalazi povod za mnoge putopise kroz Dalmaciju.

Jedno od važnijih putopisnih djela o Dalmaciji prije Fortisa jest knjiga jednog Engleza i jednog Francuza, Georgea Whelera i Jakova Spona, koji su osamdesetih godina XVII stoljeća proputovali Dalmacijom za Grčku. Iako se oni zanimaju i za zemlju i njene stanovnike, njihove običaje i slično, i njihov je interes u prvom reantikvarski: oni opisuju u Splitu Dioklecijanovu palaču i prvi donose njen veoma simplificirani floris.

Sva ova ranija djela svakako su pobudila u Evropi poneki interes za ove njima daleke krajeve. Preko ovakvih je putopisa Shakespeare mogao doznati za geografske podatke o našim (i drugim) krajevima koje u svojim dramskim radovima koristi kao geografsku kulisu (u komediji »Na tri kralja« radnja se zbiva u jednom gradu u Iliriji, za koji postoji kontroverza da li se radi o Dubrovniku, Zadru ili — kako se čini da zaista i jest — o Splitu)⁴ Ipak, ti raniji putopisi, općenito uzevši, nisu imali dubljeg odjeka ni na zapadu ni u nas. Naprotiv, djelo Alberta Fortisa izazvalo je izuzetan interes i to je Fortisova (koji je ostavio dosta velik opus) najpoznatija knjiga u svijetu općenito, poznatija nego što je i njegovo najveće naučno djelo (*Mémoires pour servir à l'histoire naturelle et principalement à l'oryctographie de l'Italie et des pays adjacents*, Paris 1802). Ono što je u Fortisovoj knjizi o Dalmaciji izazvalo toliko zanimanje, to su u prvom redu partije o narodu koji živi u srednjoj zagorskoj Dalmaciji (Morlaci) i njihovim običajima. To je vrijeme buđenja zanimanja, pod utjecajem Rousseaua, za narode »u prirodnom stanju«, pa to izaziva paralelni interes za Osijana i za stare engleske balade. Uz još jednu prethodnu Fortisovu knjigu (*Saggio di osservazioni sopra le isole di Cherso ed Ossero*, Venecija 1771), s njegovom knjigom o Dalmaciji po prvi put su stihovi naše narodne pjesme krenuli u svijet. Iz Fortisove knjige su te pjesme, naročito »Hasanaginic«, lančanom reakcijom izazvale interes i bile prevedene od najistaknutijih imena evropskih književnosti, kako preteča romantizma tako i samih romantičara (već 1778. Herder, zatim Goethe, W. Scott, Ch. Nodier, P. Merimée i drugi). Drugo, ovdje želimo naročito istaknuti da je Fortis, iako dijete svog vremena i humanistički temeljito obrazovan (bio je i pjesnik), bio po struci prirodoslovac i velik dio zapažanja koja on u svojim dvama svescima iznosi su takve naravi. Uz sve ovo, Fortis je, kao iskusni publicista, bio okretan pisac i stilista pa je i to u priličnoj mjeri pridonijelo uspjehu njegove knjige u Evropi. Djelo je doživjelo nekoliko prijevoda — postoji francusko, englesko i njemačko izdanje.

Kad je Fortis boravio u Dalmaciji, bio je još relativno mlad — tek je bio prevalio 30. godinu. Rođen je, naime, 1741. u Pa-

⁴ D. KEČKEMET, Split u Shakespeareovoj Iliriji. »Slobodna Dalmacija« 12—13, II 1974.

dovi. Ime Albert dobio je kasnije (pravo ime mu je bilo Ivan Krstitelj), kad je stupio u augustinijski red. Nije dugo izdržao kao redovnik jer samostanski život nije odgovarao njegovoj uvijek radoznoj prirodi. Uspio je dobiti dozvolu da bude oslobođen zavjeta i odonda je ostao naprosto abate-opat. Čini se da nije vršio svećeničke funkcije. Bio je plodan pisac i imao je velike — svakako opravdane — naučne ambicije, ali nije uspio dobiti katedru na Sveučilištu u Padovi koju je živo želio. Omeli su mu to njegov način života i njegovo kršenje društvenih konvencija koje su u ondašnje vrijeme, naravno, bile nepovredivi regulator odnosa u društvu. »Bio je slobodna ponašanja i isto tako slobodan u načinu izražavanja«, a to je bilo u izravnoj ovisnosti o njegovim nazorima na svijet — bio je naprednih ideja i pristaša francuske revolucije. Suradivao je u naprednom časopisu »Europa letteraria« (1768—1773) koju je izdavao Domenico Caminer. Na tom je poslu suradivala i Elizabeta Caminer, kćerka Domenica, i mladi je Fortis tu imao prilike doživjeti čitav ljubavi roman. Uz to, nije nimalo krio svoje zanimanje i svoje povlađivanje novim idejama. Godine 1796, u praskozorje francuske revolucije, otišao je u Pariz da bi se tu na licu mjesta upoznao s novim društvenim kretanjima. Tu je ostao kroz čitavo vrijeme revolucionarnih zbivanja. Nakon bitke kod Marenga (1800), kojom su Francuzi dobili sjevernu Italiju pod svoju vlast, vratio se kući da bi dobio položaj upravitelja biblioteke u Bolonji kao nagradu novog republikanskog režima za svoje uporno životno uvjerenje.

Veoma je mnogo putovao u naučne svrhe. U niz tih putovanja spada i njegov boravak u Dalmaciji koji je rezultirao knjigom o kojoj je riječ. Ne može biti zadaća ovog prigodnog članka da prikaže i komentira čitavu tu knjigu.²⁾ Zadržat ćemo se samo na onome što on govori o otoku Hvaru, a to se nalazi na 11 stranica njegove knjige (str. 171—182 talijanskog izdanja).

Iz teksta nije uočljivo koliko je vremena proboravio na Hvaru. Posjetio je važnija mjesta na otoku (Hvar, Stari Grad, Vrbanj, Vrbosku i Jelsu, a bio je i do Sućurja). Sve se to moglo zbiti i u kraćem vremenskom razmaku. U okviru svojih prirodnjačkih interesa posjetio je i uvalu Žukovu. Kao i u ostalim partijama svoje knjige, i prikaz Hvara je započeo historijskim podacima, počevši od Grka pa dalje. Spominje tri znamenita Hvaranina — Vinka Pribojevića i njegov govor, Hanibala Lucića i Petra Hektorovića. Citira izdanje iz g. 1672. Lucićeve »Robinje«, ali, začudo, Hektorovićevo »Ribanje« nije mu poznato. Za Hektorovića kaže

²⁾ Bit će, vjerojatno, još poneki osvrt na Fortisa u ovoj godini. U Radovima Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio historije, arheologije i historije umjetnosti), sv. 4, 1966 (izišlo u ovoj godini) izišao je rad Ž. MULJACIĆA, Novi podaci o Albertu Fortisu i o njegovim putovanjima po našim krajevima. U Imotskom je već održan (u rujnu) naučni simpozij u okviru proslave o 200-godišnjici Fortisova objavljivanja »Hasanaginice«.

da je »možda objavio poneku stvar, a mnoge su ostale u rukopisu.« Nije uopće svraćao pažnju na ono što danas predstavlja spomeničko blago otoka Hvara, a to je arhitektura razdoblja kasnijih od antike. Ali takav je bio duh vremena i tek će romantizam probuditi interes za srednji vijek. Od historijskih kategorija zanimala ga je samo antika, a od nje nije mnogo našao — u Starom Gradu je vidio reljef lađe u zvoniku župne crkve, ali nije bio oduševljen penjanjem (»morao sam se penjati sve do vrha zvonika«), a za jedan, čini se, nevažan latinski natpis, jedini što ga je na Hvaru vidio, morao je ići milju izvan Starog Grada i to je veoma žalio (»pentitissimo d'aver andato«).³⁾ U Sućurju je u moru uz obalu vidio rimske amfore koje su se tu nalazile sve do naših dana (na žalost doživjele su svoju komercijalnu sudbinu, a Sućuraj više nema te atrakcije koja je sama za sebe namirila Fortisu dugo putovanje do Sućurja).

No najvažniji dio Fotrisova naučnog interesa predstavljaju fenomeni prirode. Zbog toga i jest za svog vjerojatno kratkog boravka na Hvaru posjetio uvalu Žukovu (na sjevernoj strani otoka) gdje je naišao na riblje fosile. Tom se prilikom začudio što pronađeni riblji fosili u pločastim vapnencima nisu slični ribama koje su u XVIII stoljeću lovljene u Jadranskom moru. On je time bio u zabludi, ali se ne čudimo tome jer su u tom stoljeću, kad je na konju dojašio u Žukovu, prirodne nauke bile takoreći u začetku, da ne govorimo o teoriji evolucije za koju Fortis nije još mogao ni slutiti. Tada se još nije znalo da se savršenije vrste životinja razvijaju iz starijih, manje savršenih. Njemu nije moglo biti poznato da mnoge od ribljih vrsta, kojih je fosile otkrio, više ne postoje u morima svijeta, pa ni u Jadranu, da su izumrle i da su se iz njih razvili novi tipovi iste vrste. Ali to u ovaj čas i nije važno. Važno je ovdje naglasiti da je Fortis bio prvi prirodoslovac za kojeg se u znanstvenoj literaturi može navesti da je 1774. godine istraživao prirodu otoka Hvara na polju paleontologije.

Fortisa nisu interesirali samo riblji fosili. Obilazeći neposrednu okolicu grada Hvara, a prije odlaska u Žukovu, posvetio je pažnju raznovrsnom kamenju, sakupljao ga i razmišljao o njegovim fizičkim svojstvima. U svojoj knjizi navodi da je tu našao mramor sitnozrne građe, ružičaste boje i da je dosta sjajan. Opažio je u njemu i sitne ostatke morskih životinja (vjerojatno ljuštore morskih puževa kakvih se uopće nalazi u mnogim vrstama mramora).

³⁾ U Starom Gradu je vidio još i genija smrti (fragment sarkofaga) koji se nalazi na kraju prsobrana koji flankira prostor na desnoj strani župne crkve. S druge strane, ne spominje »Milona krotanskog« (bio je to po svoj prilici jedan Heraklo s nemejskim lavom) o kojem stoljeće kasnije govori Š. Ljubić, što znači da u Fortisovo vrijeme još nije bio nađen. Taj je reljef već davno nestao jer ga nakon Ljubića nitko više ne spominje.

Ipak, treba da se vratimo na Žukovu kada je riječ o mramoru, kako Fortis naziva pločasti vapnenac. Naime, on piše da te ploče iz žukovskog kamenoloma narod upotrebljava za pokrivanje kućnih krovova. Takvih krovova ima još dosta na našem otoku, ali ipak nestaju jer se ne obnavljaju i zamjenjuje ih crveni crijevi ili druge moderne vrsti pokrivanja kuća.

Na spomenutim je pločama Fortis zapazio otiske nekih morskih biljaka i riba. Rjeđe je nalazio otiske koralja i školjke dagnje. Zanimljivo je nadodati da je Fortis na licu mjesta doznao za jedan lijep koraljni fosil koji je iz Žukove otišao u jednu englesku zbirku.

Fortis se prošetao i do Vrbanja pa navodi da je i tu naišao na kamenolom gdje se vadi mramor,⁴⁾ isto tako u obliku ploča, s ribljim fosilima. Odatle ga je put odveo u Jelsu da bi i tamo potražio fosile. Za put do Jelse kaže da je sličan napuštenom riječnom koritu, s obzirom na petrografsku vrstu terena. Tom je prilikom razmišljao o geološkom postanku cijeloga otoka pa izvodi i neke komparacije s postankom planina na obližnjem kopnu (u Starom Gradu je uočio aluvijalni karakter terena na kojem se nalazi grad). Zapazio je u Jelsi nekoliko potočića punih vode i smatra da bi ta voda mogla biti dobra za piće.

Za okolicu Jelse navodi da u njoj ima bijelog mramora. Napominje i to da je makarski biskup Blašković dao da se iz kamenoloma mramora u blizini Jelse vade blokovi za stupove nove katedrale u Makarskoj i za dijelove oltara u njoj. Ovdje je mramor brečastog karaktera, crne i bijele boje, pomiješan s primjesama bitumena.

Kao prirodoslovac koji je navikao da izvlači egzaktne podatke iz svega što je vidio, on je imao izoštreno oko i za ekonomske probleme kraja u kojem se zadržava. Spominje na Hvaru poljoprivredne kulture, u prvom redu vinovu lozu, zatim stabla voćaka koje uspijevaju na otoku. U to je vrijeme trgovina drvom još predstavljala znatan dio ekonomike otoka, ali Fortis napominje da ta grana privrede vidno opada iz dana u dan, čemu nalazi razlog u neprikladnom režimu sječe šuma i u velikom zamahu brodogradnje. Svakako, nije mu izbjeglo da osnov hvarске ekonomike predstavlja ribarstvo, i to u prvom redu prerada (soljena riba). Fortis je bio informiran da je ribarstvo ranije bilo mnogo intenzivnije jer je bilo mnogo više brodova. Sada ta trgovina soljenom ribom, kaže on, opada. Možda je istina, kaže nadalje, navodeći jedan citat (Busching),⁵⁾ da su ranije čitava Italija i velik dio Levanta nabavljali srdele iz ribolovnog po-

⁴⁾ Fortis redovito kroz svoju knjigu vapnenac naziva mramorom.

⁵⁾ ANTON FRIEDRICH BUSCHING, izdao 1754. veoma opsežnu geografsku enciklopediju »Neue Erdbeschreibung« (talijansko izdanje — Vencicija 1774—1780 — u 29 svezaka).

družja Hvara i Visa. Trebalo bi tu granu privrede zaštititi, kaže on, od samovolje pojedinaca, a to bi bilo korisno i za državne prihode koji sad od toga nemaju mnogo koristi.⁶⁾ Uopće, Fortis je, kao čovjek novih naprednih ideja, iskreno zainteresiran za poboljšanje ekonomskih uvjeta krajeva u kojima je boravio. U Splitu je bio članom Gospodarskog društva koje je vodio njegov veliki prijatelj Julije Bajamonti, pa je u tom Društvu zagovarao intenzivno gajenje kestenova po Dalmaciji za koje je smatrao da bi kroz ne više od pola stoljeća preporodili privredu pokrajine. Stoga nije iznenađujuće što i u pogledu Hvara Fortis razmišlja o još jednoj mogućnosti da se podigne ekonomika otoka, a to je već gore spomenuti brečasti kamen iz okolice Jelse. Taj kamen koji se — kaže on — dađe fino polirati (vezivna masa breče je crvenkasta, ali se nađe i ljubičaste) može se upotrijebiti u bilo kojoj otmjenoj palači pa je po kvaliteti jednak najljepšim primjercima u palačama Rima, iz čega on izvlači misao da ta množina ukrasnog kamena u Rimu mora potjecati iz Dalmacije. Postavlja i kritičke primjedbe kamenarima koji vade taj kamen. Stupovi u katedrali u Makarskoj nisu najbolje kvalitete zato što su kamenari loše ekonomizirali pa su eksploatirali neposredan površinski sloj, što nije smjelo biti. Preporuča da bi odnosne kamenolome trebalo otvoriti — u Jelsi — koju stotinu koraka dalje od mora. Bilo bi za samu Veneciju mnogo jeftinije nabavljati taj kamen ovdje nego ga kupovati po Mediteranu.

Kad je 1774. objavio svoje djelo o Dalmaciji, Fortis još nije bio posjetio Dubrovnik. To će on učiniti tek 1779, pet godina kasnije. Ali taj će susret s Dubrovnikom — s prirodom i s ljudima — ostaviti na Fortisa neizbrisiv utisak koji ni preko dva decenija kasnijeg Fortisova života neće moći izbrisati. Da nije s vremenom došlo do za Fortisa neugodnih odnosa s jednim dijelom njegova dubrovačkoga kruga poznanstava (uzrok-su tome dva sentimentalna Fortisova prijateljstva prema dvjema dubrovačkim plemkinjama), Fortis bi se bio, kako je izjavio, trajno nastanio u Dubrovniku.⁷⁾

Zanimljivo je i važno navesti da se dvije godine nakon izlaska Fortisove knjige javio jedan naš čovjek koji je mnoge Fortisove podatke podvrgao oštroj kritici. Bio je to mladi Sinjanin Ivan Lovrić koji je 1776. objavio u Veneciji knjigu »Osservazioni di G. Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del Signor abate Alberto Fortis«.⁸⁾ Te Lovrićeve kritičke opaske

⁶⁾ Zanimljivo je Fortisov podatak (na str. 185) da je Brač trgovao borovom luči za ribolov pod svijeću, pa treba pretpostaviti da su u njegovu vrijeme i Hvar i Vis bili interesenti.

⁷⁾ Z. MULJAČIĆ, Iz korespondencije Alberta Fortisa, Građa za pov. knjiž. hrv. (JAZU), knj. 23, str. 69 i d.

⁸⁾ God. 1948. izišao je, u izdanju Jugosl. akademije, prijevod knjige: IVAN LOVRIC, Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa.

na Fortisa ne tiču se hvarske partije Fortisova djela, jer se Lovrić ograničio na svoj rodni kraj, tj. na Sinjsku krajinu, ali je ipak potrebno i na ovom mjestu ukazati na tu zanimljivu ličnost naše kulturne historije. U prvom redu zato što je Lovrić to pisao veoma mlad — imao je 22 godine kad je objavio knjigu. Slijedeće godine je umro od tuberkuloze.

Lovrić se našao ponukanim da, kao domaći sin, ispravi ono što je u Fortisa smatrao netočnim, a to se u prvom redu odnosilo na život i običaje Zagoraca (Morlaka) koje je on, naravno, poznao bolje od Fortisa. U stvari, izgleda da je Fortisova knjiga bila Lovriću samo povod da, idući istim nogostupom, ponovo obradi i proširi istu temu. Pri tome nije uvijek bio u pravu (npr. njegova čitanja rimskih natpisa nisu uvijek bila točna), ali to postaje sporedno u odnosu na važnost njegove knjige, na lucidnost opažanja i na ravnopravnost u diskusiji. Kao stilista nije se mogao mjeriti s iskusnim Fortisom, ali je sadržajno zanimljiv jer je svoje pričanje znao zaodjenuti, po ugledu na prosvjetiteljske pisce svog vremena, blažom ili oštrijom ironijom. Lovrić je oštroumno uočavao korijene zaostalosti naroda u svojem kraju pa predlaže mjere koje bi to ispravile i uklonile. Naravno, to je moglo biti šamo u okviru jedne liberalnije državne uprave nego što je bila mletačka.

Sam Fortis nije javno odgovarao Lovriću, po svoj prilici jer ga nije smatrao dorašlim sebi. On se je na Lovrićevu knjigu osvrtao jedino u pismima svojim dalmatinskim prijateljima, a u javnost je istupio jednim odgovorom Cresanin Petar Sklamer, Fortisov prisni pristaša.

Za razliku od Fortisove, Lovrićeva je knjiga s vremenom prepuštena zaboravu. U ovoj prilici, o 200-godišnjici izlaska Fortisove knjige, potrebno je priznati Fortisu zasluge koje je za nas stekao prezentiravši naše krajeve, naš narod, njegovu duhovnu kulturu i njegove običaje Evropi onog vremena. Prethodnici romantizma su našli mnogu pobudu u Fortisovoj knjizi. Uz to, Fortis je prvi učenjak koji je problemima Dalmacije na polju prirodnih znanosti posvetio punu pažnju. A njegova je nehota zasluga i to što je izazvao na pisanje mladog Ivana Lovrića.

Riassunto

IL 200. ANNIVERSARIO DEL LIBRO SULLA DALMAZIA DI ALBERTO FORTIS

Sebbene il littorale Est del Adriatico era frequentato e descritto dai viaggiatori già molto prima del Fortis, i due volumi del suo »Viaggio in Dalmazia«, 1774, restano un'opera importante, dato che Fortis, versato nelle scienze naturali, era un osservatore

acuto e sempre curioso. Era il primo geologo che ha visitato Dalmazia. Inoltre, il suo interesse per tutte le manifestazioni della vita e dei costumi del paese per cui viaggiava, valse pure la prima nozione del celebre canto popolare slavo, »Hasanaginica«, che subito destò tanto interesse nell'Europa letteraria.

In questo articolo sono trattate e valutate le nozioni e le osservazioni del Fortis sull'isola di Hvar. Oltre la descrizione del paesaggio e degli abitanti (con un breve cenno per di più di nozioni storico-artistiche) la parte prevalente dei capitoli consecrati all'isola di Hvar sono di carattere naturalistico, spettanti la geologia e la petrografia dell'isola.